

УДК 2-284-72:27-789.33:2-335I. Конгар
DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.5>

Шиманович Андрій Олександрович,

*кандидат філософських наук,
докторант кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

ПНЕВМАТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОГРАМИ ЦЕРКОВНОГО ООНОВЛЕННЯ ІВА КОНГАРА

У статті досліджено генезу пневматологічного мислення католицького теолога-домініканця Іва Конгара з урахуванням пануючих інтелектуальних викликів першої половини ХХ ст. та богословської опозиції з боку представників руху неотомізму (неосхоластики). Простежено динаміку становлення богословських поглядів теолога у контексті його критики штучної відчуженості теології від решти гуманітарних дисциплін. Розкрито сутнісний зв'язок між потужним пневматологічним складником концепції Конгара щодо оновлення Церкви та наново переосмисленою ним тринітарною онтологією. Продемонстровано можливі напрями практичного застосування теоретичних напрацювань Конгара задля подолання проблемних аспектів життя сучасного західного християнства.

Ключові слова: нова теологія, неосхоластика, пневматологія, тріадологія, еклезіологія.

Shimanovych Andriy,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Candidate at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
National Pedagogical Dragomanov University
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

THE PNEUMATOLOGICAL ASPECT OF YVES CONGAR'S PROGRAMME FOR ECCLESIAL RENEWAL

The article contains the analysis of the Catholic Dominican theologian Yves Congar's genesis of the pneumatological thinking with taking into account the prevailing intellectual challenges of the first half of the 20th century, as well as the theological opposition on the part of the neo-Thomist (neo-scholasticism) movement's main representatives. The dynamics of Congar's theological formation has been traced in the context of his critical rhetoric towards the artificial alienation of theology from the rest of the humanitarian disciplines. There has also been revealed the essential connection between the powerful pneumatological component of Congar's concept of Church renewal and his reinterpretation of Trinitarian ontology. The author also accentuates the possible directions of practical applications of Congar's theoretical work for overcoming some highly problematic aspects of modern Western Christianity.

Key words: new theology, neo-scholasticism, pneumatology, Triadology, ecclesiology.

Ґрунтовне дослідження домініканським теологом Івом Конгаром (1904–1995) патристичної спадщини дало йому змогу виявити нестачу вичерпної святоотцівської рефлексії стосовно онтологічної сутності Церкви, її кордонів, істотних ознак, глобальних духовних завдань і способів самоосмислення. Поясненням такого стану може стати ідея, згідно з якою християнські автори патристичної доби не надали

детально теоретично розробленої еклезіології з тієї причини, що вони жили *всередині* реальності Церкви, яка була їхнім повсякденним емпіричним досвідом, а не відсторонено спостерігали та досліджували феномен Церкви як неупереджені, незаангажовані та непричетні дослідники.

Очевидний брак чітко окреслених еклезіологічних розробок у добу патристики

та Середньовіччя надихнув Конгара долучитися до заповнення цієї лакуни за допомогою власних розвідок, що запропонували б нове бачення сутності Церкви Божої та винесли б на обговорення нове розлоге витлумачення тих еклезіологічних інтуїцій, які імпліцитно наявні у трактатах отців Церкви. Архім. Кирило Говорун вбачає вигоди Конгарового богословського проєкту з оживлення католицької теології, що була знерухомлена безальтернативним пануванням схоластичних моделей мислення, у таких наукових інтересах французького дослідника: «У своїй критиці неосхоластики та у своїх творчих працях з “ нової еклезіології ” Конгар надихався творами Йоганна Адама Мьолера та Олексія Хомякова, а також російських православних богословів у Свято-Сергієвському інституті в Парижі, з якими Конгар підтримував близький зв'язок» (Говорун, 2018, с. 168).

У відповідності до узагальненого бачення Елізабет Гроппе Ів Конгар, будучи одним із найпомітніших репрезентантів та натхненників руху *nouvelle théologie* (з фр. – «нова теологія») або *ressourcement* (з фр. – «повернення до джерел»), мав на меті трискладову місію у своєму баченні необхідних стратегічних зрушень у теології та практиці життя світового християнства, а саме «оновлення Католицької Церкви, воз'єднання розділеного християнства і служіння стражденому людству» (Groppe, 2004, р. 8). З-поміж інших представників руху Конгар вирізняється завдяки яскраво окресленому пневматологічному аспекту запропонованого ним проєкту, який найбільш рельєфно увиразнився та усталився на пізньому етапі творчості видатного теолога: «Уся богословська діяльність Конгара була присвячена невтомному й пристрасному оновленню Католицької Церкви, а також воз'єднанню християнської родини, фрагментованої на деномінаційні підгрупи. У 1970-х та 80-х роках наукова увага Конгара до богослов'я Святого Духу значно підсилилася і його візія церковного оновлення набула чітко окресленої пневматологічної форми» (Groppe, 2004, р. 169–170). З огляду на це справедливе твердження дослідниці варто акцентувати, що життя та робота Конгара є прикладом невинної динаміки у процесі саморозкриття стосовно екуменічної свободи, що мала своїм джерелом поступове багаторічне укріплення теолога у пневматоцентричній богословській ментальності.

На думку Конгара, основна проблема богослов'я першої половини ХХ ст. полягала в тому, що воно було штучно відчужене від решти наукових дисциплін та всього розмаїття форм людської активності. У своїй статті від 1934 р. *Déficit de la théologie* (з фр. – «Дефіцит теології») Конгар робить одну з перших помітних спроб окреслити базові контури історично свідомого богослов'я, яке має чітко усвідомлювати характерні особливості культурного, інтелектуального, соціально-політичного та інших контекстів свого перебування, а також поставити собі за мету віднайти нову методологію, враховуючи сучасний стан людини та нагальні суспільні виклики. За оцінкою о. Кирила Говоруна, «у цій статті він відкрито критикував неосхоластичне богослов'я, називаючи його позбавленою виразу “восковою маскою” й закидаючи йому відсутність будь-яких зв'язків із життям вірних. Власна програма Конгара полягала в тому, щоб наново поєднати богослов'я з реальністю, історичною та сьогодишньою» (Говорун, 2018, с. 168). Юрген Меттепеннінген на сторінках своєї розвідки про феномен руху *nouvelle théologie* наводить гірко-іронічний вислів Іва Конгара стосовно абстрагованості тогочасної теології від зловбодених викликів, зокрема, у соціально-політичному полі: «Доки ми обговорюємо марксизм та більшовизм латиною, як я спостерігав це в аудиторіях та на богословських конференціях, Ленін може спати спокійно у своєму московському мавзолеї» (такий вислів Конгара наведений у Mettepenning, 2010, р. 45). Тож відкритість Конгара до актуальної зловбоденої проблематики, вільне поводження з усталеними еклезіологічними поняттями і стереотипами можна вважати неусувним елементом його цілісної богословської програми та свідченням про чутливість креативно мислячого автора до вимог часу.

Найважливішою програмною працею Конгара, яка б окреслювала його концептуальне бачення теоретичної можливості та методології для практичного втілення церковних реформ, стала робота під назвою «Правдива й хибна реформа Церкви» (Congar, 1968). У цій книзі Конгар попереджає про неефективність поверхово-показових змін, які б не торкнулися сутнісних проблем, але водночас він обережно й застережливо нагадує, що протягом століть цілком справедливі, обґрунтовані ініціативи із

впровадження церковних реформ призводили до болісних розколів, які лишаяються незціленими й донині.

Кардинал Ейвері Даллес (1918–2008), здійснюючи стислий аналіз ідей Конгара, викладених ним у згаданому дослідженні, оцінює підхід теолога-домініканця таким чином: «Вже у той час Конгар усвідомив недостатність реформи, яка б зводилася лише до виправлення зловживань. Він бачив, що культурно зумовлені форми та структури християнства, одного разу переставши бути прийнятними й вартими довіри, могли радше приховувати Євангеліє, аніж випромінювати його. Проте він також бачив небезпеку у тому, що в ім'я реформи завзяті новатори могли спричинити насилля стосовно суттєвих структур Церкви, включно зі спадком віри, таїнств та служіння» (Dulles, 1987, p. 104). Тому Даллес стисло зводить розлогі рефлексії Конгара (Congar, 1968, p. 211–317) до чотирьох базових принципів, якими той пропонує керуватися у здійсненні реформ з оновлення Церкви:

1. Повага до того реального стану, у якому Церква опинилася на такий історичний момент, а також готовність працювати в межах цієї наявної еклезіологічної реальності. Ця настанова повинна бути керована інтегральним принципом милосердя та пастирської чутливості.

2. Піклування про причетність до цілого. Такий концепт уперше був опрацьований св. Августином у його полеміці з донатистами і сутнісно він полягає у тому, що повнота християнської істини, дарована Церкві у одкровенні, перебуває поза межами досягнення будь-якого ізольованого дослідника чи групи ідейно близьких людей.

3. Терпимість до затримок та до відтермінованого у часі результату. Посилаючись на Дж.Г. Ньюмена і його тезу про те, що «великі звершення потребують часу» (Newman, 1956, p. 264), Даллес нагадує, що вправні кабінетно-паперові рішення можуть спричинити швидкі теоретичні висновки, проте вони не обов'язково швидко принесуть реальні та довготривалі плоди у площині практичного церковного життя.

4. Євангеліє й подальша церковна Традиція як базові системотворчі засновки для вираженої церковної реформи, яка може бути такою виключно через процес саме оновлення (взорування на певний праксис у минулому), а не

введення невідрефлексованих та неперевіраних часом *інновацій* (Dulles, 1987, p. 104–105).

Згідно із задумами Конгара, його *ecclésiologie pneumatologique* (пневматологічна еклезіологія) повинна була сягнути тісного з'єднання із цілісною *anthropologie pneumatologique* (пневматологічною антропологією). Саме цей наголос на вільній дії Духу Святого в житті Церкви та окремих вірян є найбільш виразною стороною еклезіологічних розвідок Конгара, завдяки яким він переважно й увійшов до пантеону найбільш неординарних католицьких мислителів ХХ ст.: «Його багатогранний внесок у оновлене церковне богослов'я здобув для нього визнання як найважливішого римо-католицького еклезіолога ХХ ст.» (Groppe, 2004, p. 3–4). Впродовж близько 20 років пізнього періоду своєї богословської роботи (між 1967 та 1985 роками) Конгар написав більше 15 статей із пневматології, одним із первинних імпульсів для чого стало постання та активне поширення харизматичного руху протягом 70-х років. Загалом, цілком можна стверджувати, що саме така глибока зацікавленість і занурення у пневматологічну проблематику, які більшою чи меншою мірою увиразнювалися протягом багатьох десятиліть роботи Конгара, зумовили його інклюзивну еклезіологічну візію, принципову екуменічну відкритість та схильність до прийняття теологічної плюральності як норми християнського богословствування (Flipper, 2015, p. 5).

На початку ХХ ст. багатьом західним теологам стало очевидно, що усунення на маргінес церковного життя тринітарної доктрини та штучне її відділення від еклезіології, антропології, сакраментології було інспіровано домінуванням антитринітарного раціонального дискурсу доби Просвітництва. Відповідно, увиразнилася проблема, що полягала у такому: антитринітарний вектор доби ліберальної теології, що була панівною на кінець ХІХ – початок ХХ століть, варто було визнати хибним шляхом та зняти з порядку денного тогочасного життя Церкви. Конгар усіляко схвалював подібний інтерес до тринітарної онтології, що здебільшого був пов'язаний із активним залученням та реактуалізацією древніх святоотцівських текстів. Він із ентузіазмом і творчим оптимізмом підхопив цю ініціативу як новий теоретичний засновок для інтенсифікації міжконфесійного діалогу та базову ідейну рамку

для віднайдення й втілення нових екуменічних можливостей.

Вагомим внеском у сучасний україномовний богословський простір та у процес осмислення теологічних напрямів ХХ ст. стала монографія Ф. Стрижачука «Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї ХХ ст.». Зокрема, у другому розділі автор детально досліджує процес стадійного занепаду та маргіналізації доктрини про Трійцю у західному богослов'ї з часів св. Августина до Ф. Шляєрмахера (Стрижачук, 2020, с. 99–152). Отже, на початок ХХ ст. тринітарне вчення вже сприймалося у богословських колах як необов'язковий додаток до сукупності «першорядних» християнських доктрин чи навіть як прикрий та недолугий пережиток остаточно знятої й подоланої доби умоглядної метафізики. Одним із показових наочних прикладів подібної (відкритої чи підсвідомої) зневаги стосовно тринітарного богослов'я можна вважати класичний фундаментальний трактат Луї Беркхофа «Систематична теологія», у якому перша частина «Доктрина Бога» (початковий підрозділ «Боже буття») лише у останньому 8-му пункті містить у собі вчення про Бога-Трійцю (Berkhof, 1988, р. 82–99). Далі, акцентуючи непересічну роль двох ключових дієвців у процесі започаткування доби тринітарного ренесансу – Карла Барта та Карла Ранера, – Стрижачук наголошує на тому, що ще одним спонукальним ідейним компонентом неабиякої важливості у процесі перенавернення до традиційної тріадології стала концептуальна ідеалістична філософська система Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831), що запропонувала нове, суто філософське осмислення християнської доктрини про Трійцю: «Г. Гегель у своїй грандіозній ідеалістичній філософській системі розглядав християнське вчення про Трійцю як спосіб вираження релігійною мовою ідеї про Бога як Абсолютного Духа (Отець), який досягає самоусвідомлення у скінченному (Син) і об'єднує різноманітність у Собі (Дух)... На початку ХХ ст. відбувся занепад ідеалізму й інтерес до тринітарної думки серед філософів згас. Проте інноваційний філософський підхід Г. Гегеля дав поштовх відновленню інтересу до доктрини про Трійцю серед богословів» (Стрижачук, 2020, с. 153–154). Це є вагоме уточнювальне спостереження, яке може допомогти уникнути спрощеного таврування ХІХ ст. як нібито епохи суцільного зречення багатовікової

церковної традиції та некритичного захоплення виключно лібералізованим та релятивізованим християнством антитринітарного штибу.

Ів Конгар став одним із тих католицьких теологів, котрі активно долучилися до богословського осмислення та популяризації наново актуалізованих тринітарних інтуїцій, оскільки це цілком вписувалося у концепцію руху *nouvelle théologie*. Зрештою, не лише вписувалося, але, на думку Конгара, тринітарний ренесанс у західному богослов'ї (водночас із ренесансом пневматологічним) був і загальною вимогою часу, і перебував у прямій залежності від руху патристичного оновлення: «У нашій власній Церкві, принаймні у Франції, після Першої світової війни відбулось оновлення духовності, яке із самого початку, протягом усього часу свого розвитку й аж до останніх декількох років демонструвало тринітарні тенденції у вірі. Певні чинники сприяли цій тенденції: логіка реальності як така, патристичне оновлення, прагнення до надійного богословського підґрунтя і екуменічний діалог, зокрема, із православними співбратами. Це призвело до Другого Ватиканського Собору, який працював із тринітарною концепцією Бога. Значне оновлення пневматології було прищеплене до цієї тенденції. Знову-таки до цього спричинилися сили реальності та життя, екуменізм та Собор і, зрештою, дух так званого харизматичного руху» (Congar, 1986, р. 2). Навіть в одній зі своїх ранніх праць – «Розділене християнство» (1937) – Конгар уже наполегливо оперує поняттям *Ecclesia de Trinitate* (з лат. – «Церква Трійці»), а одна з найбільш потужних його розвідок пізнього періоду – «Я вірю у Святий Дух» (1979–1980) – також сповнена тринітарно-пневматологічних наративів. У передмові до третього тому цієї праці Конгар лаконічно роз'яснює сутність своїх богословських пріоритетів та зв'язку між його прагненням відновити древню тріадологію й відданістю Духу Святому: «Мене більше цікавить пневматологія, але це, звісно, є невіддільним від таїни самого Бога-Трійці» (Congar, 1983, р. xv).

З огляду на це, можна зробити висновок про те, що прагнення Конгара до оновлення богослов'я та життя Католицької Церкви протягом багатьох десятиліть його роботи було міцно вкорінене у пневматологічних пошуках та базових тринітарних положеннях древньої Церкви,

які у XX ст. зазнали перевідкриття та набули нових смислових відтінків (як-от соціальна доктрина Трійці, одним із перших провісників якої можна вважати Конгара, позаяк він зробив потужний персоналістський акцент на тому, що для людини як носія образу і подоби Божої «бути» означає «бути-у-стосунках»). Щодо ступеня впливу Конгара на перебіг та напрацювання II Ватиканського собору Гроппе висновує таке: «Другий Ватиканський Собор став визначним *aggiornamento* Римо-Католицької Церкви, що принесло плоди у вигляді літургічної реформи, вражаючого зростання активності й участі усіх вірних у житті церкви, розвитку нових форм служіння і нових можливостей для екуменізму та міжрелігійного діалогу, а також у зобов'язанні Церкви розділяти радощі і скорботи всього людства, працюючи для Божого Царства справедливості й миру. Спадщина Конгара простежується у всіх цих напрямках розвитку» (Горре, 2004, р. 171). З іншого боку, о. Говорун набагато більш стриманий у своїх оцінках ступеня впливовості реноваційного проєкту Іва Конгара: «Він не завжди був цілком послідовним в узгодженні богословських висновків зі своїми історичними здобутками. Він вагався між ієрархією та мирянами, структурою та духом, критикою й апологією папства. ...Схоже, що діалектика і синтез Конгара не привели до врівноваженої цілісності “тотальної еклезіології”, якої він прагнув. Його діалектика відбиває важку й не вповні успішну боротьбу за подолання розриву між історичними даними та еклезіологічною теорією. Ймовірно, саме тому він так і не завершив свій еклезіологічний *opus magnum*, *De Ecclesia*, в якому намагався створити всеосяжну систематичну еклезіологію» (Говорун, 2018, с. 169). Втім незавершеність того чи іншого глобального богословського задуму наряд чи варто вважати достатнім аргументом на користь внутрішньої суперечливості чи то помилковості напрацювань автора. Позаяк і «Сума теології» Аквіната, і «Церковна догматика» Карла Барта залишилися в історії богослов'я хрестоматійним прикладом як незавершеності епічного задуму автора, так і безпрецедентної впливовості викладених у цих творах ідей. Водночас варто акцентувати й той безсумнівний і вище доведений факт, що богословська програма Конгара із плином часу чимдалі більше модифікувалася,

все більше ґрунтуючись на смиренному визнанні свободи Духу Святого, живе віяння котрого не може бути зупинене жодними суто людськими інтелектуальними конструкціями, установленими традиціями чи структурно-адміністративними розділеннями.

Наприкінці своєї розвідки про пневматологічний аспект богослов'я Іва Конгара Е. Гроппе пропонує цікаве спостереження стосовно того, у якій саме царині сучасного церковного життя наукові напрацювання та духовні прозріння французького мислителя могли б бути корисними й конструктивно інтегрованими у життя Католицької Церкви. З-поміж декількох можливих напрямів дослідниця виокремлює два найважливіші аспекти.

По-перше, Гроппе згадує про таке перверзивне явище в церковному житті західного світу, як численні приклади сексуального насильства з боку католицького духовенства стосовно членів своєї пастви. На думку дослідниці, саме ступінь поширеності цього трагічного феномену є не лише ознакою очевидної духовної пошкодженості основних дієвців згаданих скандалів, але й наочним свідченням тотальної корозії їхньої богословської свідомості й деформації автентичного християнського розуміння сутності Церкви та природи людини. В такому випадку ніскільки не йдеться про те, що вправління католицького духовенства у пневматологічній антропології та еклезіології Конгара могло б стати універсально-дієвим запобіжником зі стовідсотковим ефектом і уможливило б остаточне подолання згаданої проблеми. Але те нове органічне возз'єднання духовної антропології та тринітарно-пневматоцентричної еклезіології, яке малював у своїй уяві видатний мислитель-домініканець, цілком могло б бути бодай одним інтелектуально-теоретичним складником у тому комплексному наборі терапевтичних засобів, які нині повинні бути спрямовані на усунення цього токсичного жала із Тіла Церкви Христової.

По-друге, американська дослідниця торкається такого нагального й болючого питання, як розцерковлення західної людини, її розтотоження себе з адміністративно-ієрархічними церковними структурами та, як наслідок, свідоме самовідчуження від практичного церковного життя: «Ще одним симптомом роз'єднання духовної антропології

та еклезіології, яке триває й донині, це той приспів, який можна часто почути (особливо з-поміж молодих католиків), що “я духовний, але не релігійний” або ж “я духовний, але не цікавлюся інституційною релігією”. Таке загальне ставлення може відбивати індивідуалізм нашої культури, але воно також наводить на думку, що багато людей просто не знайшли духовної поживи у церквах. Це й є ознакою важливості церковної реформи, вкоріненої у принципі реінтеграції духовності та еклезіології, що відстоював Конгар» (Гроппе, 2004, р. 172). У ХХ ст. ця проблема була у фокусі уваги багатьох християнських мислителів. З-поміж католицьких теологів, які опікувалися цією проблематикою, можна згадати Ганса Кюнга (1928–2021), котрий з гиркотою та відвертістю визнавав таке: «Аніж будь-коли сьогодні існує більше християн, часто безперечно добрих християн, які поза

церквою, поза всіма церквами. І – як нам нині необхідно ясніше зрозуміти – на жаль, не без провини церкви, всіх церков.... Тому сьогодні помітний дивний контраст між цікавістю до самого Ісуса і байдужістю до церкви» (Кюнг, 2012, с. 336, 340). Але з-поміж багатьох критичних голосів саме палка спроба Конгара повернутися до ранньохристиянського пневматологічного мислення та богослов'я Святого Духу, його глобальний проєкт повернення до біблійних, патристичних та середньовічних витоків тринітарного церковного богослов'я й християнської духовності красномовно унаочнює і демонструє те, до наскільки трагічних зрад стосовно свого покликання та до яких подекуди девіантних явищ у практичній площині церковного життя призвело відхилення сучасної Церкви від її базового призначення, насамперед жити Духом і в Дусі й тим самим бути світлом для цього світу (Мф. 5:14-16).

Список використаних джерел:

1. Говорун К. (2018). *Мета-еклезіологія: хроніки самоусвідомлення Церкви*. Київ : Дух і літера.
2. Кюнг Г. (2012). *Християнський вызов*. Москва : Издательство ББИ.
3. Стрижачук Ф.В. (2020). *Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї ХХ століття : монографія*. Рівне : ПП «Формат-А».
4. Berkhof L. (1988). *Systematic Theology*. Carlisle : The Banner of Truth Trust.
5. Congar Y. (1968). *Vraie et fausse Réforme dans l'Eglise*. Paris: Du Cerf.
6. Congar Y. (1983). *I Believe in the Holy Spirit, Volume III: The River of Life Flows in the East and in the West*. London: Geoffrey Chapman.
7. Congar Y. (1986). *The Word and the Spirit*. London : Geoffrey Chapman; San Francisco : Harper & Row.
8. Dulles A. (1987). *The Catholicity of the Church*. Oxford : Clarendon Press.
9. Flipper J.S. (2015). *Between Apocalypse and Eschaton: History and Eternity in Henri de Lubac*. Minneapolis : Fortress Press.
10. Gropp E.T. (2004). *Yves Congar's Theology of the Holy Spirit*. Oxford, New York : Oxford University Press.
11. Mettepenningen, J. (2010). *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. London, New York : T&T Clark.
12. Newman, J.H. (1956). *Apologia pro vita sua*. Garden City : Doubleday Image Books.

References:

1. Berkhof, L. (1988). *Systematic Theology*. Carlisle: The Banner of Truth Trust.
2. Congar, Y. (1983). *I Believe in the Holy Spirit*. Volume III: *The River of Life Flows in the East and in the West*. London: Geoffrey Chapman.
3. Congar, Y. (1986). *The Word and the Spirit*. London: Geoffrey Chapman; San Francisco: Harper & Row.
4. Congar, Y. (1968). *Vraie et fausse Réforme dans l'Eglise*. Paris: Du Cerf.
5. Dulles, A. (1987). *The Catholicity of the Church*. Oxford: Clarendon Press.
6. Flipper, J.S. (2015). *Between Apocalypse and Eschaton: History and Eternity in Henri de Lubac*. Minneapolis: Fortress Press.
7. Gropp, E.T. (2004). *Yves Congar's Theology of the Holy Spirit*. Oxford, New York: Oxford University Press.
8. Hovorun, C. (2018). *Meta-ekleziolohiia: khroniky samousvidomlennia Tserkvy [Meta-Ecclesiology: Chronicles of Church Awareness]*. Kyiv: Duh i Litera [in Ukrainian].
9. Kyung, G. (2012). *Hristianskiy vizov [The Christian Call]*. Moskva: St. Andrew's Biblical Theological Institute [in Russian].

-
10. Mettepenningen, J. (2010). *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. London, New York: T&T Clark.
  11. Newman, J.H. (1956). *Apologia pro vita sua*. Garden City: Doubleday Image Books.
  12. Stryzhachuk, F.V. (2020). *Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї XX століття: монографія [The Renaissance of the Doctrine of Trinity in the 20th Century Theology: monograph]*. Rivne: PP «Format-A» [in Ukrainian].